Verkiezingen en corona

Meetmoment: evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2021

Rapportage van kwalitatief onderzoek

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Directie Democratie en Burgerschap

MARE

Referentie BZK: 201700267.050.009
Projectnummer MARE: 2021037

April 2021
Versie 2

Understanding what makes people tick

Inhoudsopgave

Achtergrond **4**

1. Kiesgerechtigden – Stemmen in een stemlokaal **5**
Conclusies
Resultaten

2. Kiesgerechtigden – Briefstemmers **11**
Conclusies
Resultaten

3. Kiesgerechtigden – Niet-stemmers **17**
Conclusies
Resultaten

4. Stembureauleden **21**
Conclusies
Resultaten

5. Aanbevelingen **30**

Bijlage **35**
Onderzoeksverantwoording

Leeswijzer rapportage

In dit onderzoek staat de beleving van coronamaatregelen tijdens de Tweede Kamerverkiezing 2021 centraal. Meer specifiek de mate waarin men zich tijdens het stemproces veilig heeft gevoeld (in relatie tot COVID-19). Resultaten dienen dan ook vanuit dit kader gelezen te worden.

Dit document bevat een weergave van de belangrijkste bevindingen, conclusies en aanbevelingen op basis van het onderzoek. Het document is als volgt opgebouwd:

- Ter introductie zijn eerst de achtergrond van dit onderzoek en de onderzoeksdoelstelling weergegeven.
- Daarna volgt het inhoudelijke deel van de rapportage en worden per hoofdstuk de resultaten per doelgroep weergegeven. Elk hoofdstuk begint met de conclusies, gevolgd door de onderzoeksresultaten.
  De verschillende doelgroepen (en hoofdstukken) zijn:
  - Kiesgerechtigden die hebben gestemd in een stembureau.
  - Kiesgerechtigden die hebben gestemd per brief, hierna: briefstemmers.
  - Kiesgerechtigden die niet hebben gestemd, hierna: niet-stemmers.
  - Stembureauleden (voorzitters, briefstembureauleden en overige stembureauleden).
- De resultaten van dit onderzoek kunnen niet losstaand van de omstandigheden geïnterpreteerd worden (maatregelen in verband met COVID-19). Desalniettemin kan een deel van de bevindingen ook voor volgende verkiezingen relevant zijn (met of zonder COVID-19). Aanbevelingen worden daarom overzichtelijk in één afsluitend hoofdstuk weergegeven.
- Ten slotte wordt in de bijlage de onderzoeksverantwoording weergegeven.

MARE

MARE voert onderzoek uit binnen het kader van ISO 20252:2019 (kwaliteit onderzoek) en ISO 27001:2017 (informatiebeveiliging). MARE conformeert zich tevens aan de richtlijnen van brancheorganisatie MOA wat betreft persoonsgegevens. Daarnaast voldoet MARE aan de overheidsnorm Baseline Informatiebeveiliging Overheid.

Disclaimer

Kwalitatief onderzoek is verkennend en inventariserend van aard. Uitkomsten van dergelijk onderzoek moeten dan ook in de eerste plaats worden gezien als indicatief en hypothesevormend en niet als (cijfermatig bewezen) feiten. Omwille van de leesbaarheid wordt in deze rapportage de stellende vorm gebruikt.

Achtergrond

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (hierna: BZK) brengt de gevolgen van COVID-19 voor de organisatie en evaluatie van de verkiezingen in kaart. MARE is gevraagd een evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing uit te voeren, binnen de raamovereenkomst 'Verkiezingen en corona'.

In dit document geven wij de resultaten weer van het kwalitatieve onderzoek 'Meetmoment evaluatie TK-verkiezing 2021'.

Onderzoeksdoelstelling
MARE heeft tussen 18 maart en 6 april 2021 focusgroepen en individuele interviews uitgevoerd, waarbij de volgende onderzoeksdoelstelling centraal stond:

Inzicht krijgen in de beleving (houding, zorgen, wensen en ervaringen) van kiesgerechtigden en stembureauleden met betrekking tot coronamaatregelen tijdens de TK-verkiezing 2021.

Meer specifiek inzicht verkrijgen in:

- de emotionele en praktische beleving;
- houding;
- waardering;
- behoeften, verwachtingen en wensen;
- ervaren zorgen en problemen;
- voor kiesgerechtigden: triggers en drempels om wel/niet te gaan stemmen;
- voor stembureauleden: triggers en drempels om wel/niet aan te melden als stembureaulid.

De onderzoeksverantwoording wordt weergegeven in de bijlage.

1. Kiesgerechtigden – Stemmen in een stemlokaal

Achtergrond
De resultaten van de kiesgerechtigden die hebben gestemd in een stemlokaal, zijn verkregen aan de hand van zes focusgroepen (n=6 en t=75 minuten elk, n=36 kiesgerechtigden in totaal).
De zes focusgroepen zijn uitgevoerd op 18 maart 2021 via videobellen.

Conclusies

Kiesgerechtigden die zijn gaan stemmen in een stemlokaal, kijken overwegend positief terug op stemmen in een stemlokaal in coronatijd.

- De coronamaatregelen in het stemlokaal hebben ervoor gezorgd dat kiesgerechtigden zich over het algemeen veilig voelden.
- Informatie vooraf, voornamelijk verkregen via sociale media, nieuws op tv/radio en lokale kranten, heeft bijgedragen aan het gevoel dat er veilig kon worden gestemd.
- De genomen maatregelen en andere vormen om te stemmen tijdens de verkiezing, hebben bijgedragen aan de keuze om zelf te stemmen; de mogelijkheid om vervroegd te stemmen (primair) alsook de optie om voor een openlucht of (voor een enkele gemeenten) een drive-through locatie werden (zeer) gewaardeerd.

Let wel, er is sprake van een tweedeling in houding, gedrag en verwachtingen als het gaat om coronamaatregelen:

- Het merendeel van de respondenten in dit onderzoek houdt zich aan de maatregelen en begeeft zich in het dagelijks leven ook op plekken waar andere mensen samenkomen (denk aan supermarkten). Deze groep is oplettend in algemene zin, maar niet uitermate kritisch of oplettend op coronamaatregelen (het verkiezingsproces ingericht op coronamaatregelen) in het stemlokaal en heeft zich veilig gevoeld.
    - Voorafgaand was er sprake van vertrouwen (en de aanname) dat het stemmen in een stemlokaal goed geregeld zou zijn en er veilig kon worden gestemd. Het hanteren van coronamaatregelen is “het nieuwe normaal” geworden. Bovendien is de TK-verkiezing georganiseerd door de overheid, hetgeen het vertrouwen in een op de coronasituatie ingericht stemproces heeft versterkt.
- Een minderheid van de respondenten in dit onderzoek voelt zich kwetsbaarder en/of is angstiger voor corona. Hierdoor is deze groep juist wel uitermate oplettend, kritisch op maatregelen en de mate waarin deze worden nageleefd. Dit zien we terug in hoe deze groep het stemproces heeft ervaren als het gaat om veiligheid en corona. Burgers met een kritische blik plaatsen hier en daar wel een kanttekening in relatie tot het stemmen in een stemlokaal in maart 2021.

De coronamaatregelen zijn niet op alle stembureaus even goed doorgevoerd en gehanteerd. Zoals beschreven heeft de meerderheid zich desondanks veilig gevoeld. Voor een kritische (veelal kwetsbaardere) kiezer heeft dit het gevoel van veiligheid echter negatief beïnvloed. De aanname is dat het beter had gekund of gemoeten gezien de voorbeeldfunctie van de overheid (en daarbinnen gemeenten) en stembureauleden.

- Specifieke punten in het proces waarbij de veiligheid potentieel in het geding is gebracht:
    - Onduidelijke looprichtingen of een in- en uitgang op dezelfde plek. Het ontbreken van looprichtingen of afstandsaanduiding buiten het stemlokaal.
    - Geen automatisch pompje met desinfecterend middel of een tekort daaraan.
    - De ID-check indien de ID overhandigd moest worden.
    - Grootte van de ruimte (groot versus klein) en daarmee de mogelijkheid om afstand te houden.
- De voorbeeldfunctie van stembureauleden met betrekking tot maatregelen en beschermingsmiddelen is niet altijd even goed ingevuld:
    - Niet altijd een mondkapje op (bijvoorbeeld achter kuchscherm niet) of mondkapje onder de neus.
    - Onderling of in het contact met de kiezer te weinig afstand in acht nemen.
    - Geen handschoenen dragen bij contactmomenten.

In hoofdstuk 5 worden de aanbevelingen weergegeven.

Resultaten

Voorafgaan aan het stemmen: informatievoorzieningen

Informatie en berichtgeving vooraf over het proces van stemmen met coronamaatregelen heeft bijgedragen aan het vertrouwen dat er veilig kon worden gestemd.

- Deze informatie was voornamelijk bevestigend, want de aanname was reeds dat de algemeen geldende coronamaatregelen ook zouden gelden in (en om) het stemlokaal en dat het stemlokaal hierop ingericht zou zijn.
- Informatie is in beleving voornamelijk verkregen via de media (sociale media, nieuws op tv/radio en de plaatselijke krant).
- Berichtgeving over coronamaatregelen bijgesloten bij de stempas is veelal over het hoofd gezien en derhalve niet gelezen. Zowel informatie op de stem(plus)pas als de gezondheidscheck en overige informatie (zoals een brief vanuit de gemeente).
- Doelgroepbreed was er onduidelijkheid over voor wie vervroegd stemmen bedoeld was; of dit wel/niet alleen voor ‘kwetsbaren’ was én wanneer je tot die doelgroep behoort.
- De enige informatie die vooraf opgezocht is (en dus vooraf onduidelijk was), waren de stemlocaties (vooral als de envelop met de stempas, begeleidend schrijven en folder niet geopend werd). Deze informatie is dan uiteindelijk veelal gevonden via de gemeente (website). Dit was voornamelijk relevant indien de vertrouwde stemlocatie

dit jaar niet meedeed of hier twijfel over was (bijvoorbeeld een verzorgingstehuis, school of café).

"Bij mij gaat die envelop pas open op de dag van het stemmen."

Een deel van de doelgroep heeft het coronavirus meegewogen in de gekozen manier van stemmen en het uiteindelijke besluit om zelf naar een stembureau te gaan.

- Zelf gaan stemmen in een stembureau is in beleving de meest ideale optie; zelf stemmen en controle hebben over eigen stemrecht zijn hierbij belangrijk. Het moment beleven en de traditie van het stemmen (in een stemlokaal, met een rood potlood) en het toepassen van het stemrecht zijn eveneens belangrijke drijfveren om zelf te gaan stemmen.
- Vooral voor de oudere doelgroep was meerdere dagen kunnen stemmen doorslaggevend om zelf te gaan stemmen en niet iemand anders te machtigen of voor briefstemmen te kiezen.
- Het briefstemmen was in beleving ingewikkeld. Bovendien kwam het moment van stemmen in perceptie te vroeg (perceptie uiterlijk 12 maart en pas na afronding van de debatten willen stemmen) of percipieerde men het risico op een ongeldige stem (veelal ingegeven door berichtgeving vanuit media), waardoor een bezoek aan het stembureau een 'makkelijker' alternatief was.
    - Briefstemmen was in beleving ingewikkeld door: de hoeveelheid briefstembescheiden (dikke envelop, meerdere enveloppen, veel instructie en daarmee veel leeswerk) alsook de media-aandacht rondom ongeldige stemmen en het proces.
- Voor kiesgerechtigden met een 'cruciaal' beroep (bijvoorbeeld werkzaam in de zorg) of vanwege de thuissituatie (zoals alleenstaande ouders zonder vangnet of een familielid in de corona-risicodoelgroep) was de keuze om vervroegd te kunnen stemmen of een drive-trough of openlucht stembureau te bezoeken doorslaggevend om zelf veilig te kunnen stemmen.

Stemmen: proces in het stemlokaal

Kiesgerechtigden zijn over het algemeen positief over stemmen in een stemlokaal in coronatijd. De getroffen coronamaatregelen in het stemlokaal hebben ervoor gezorgd dat kiesgerechtigden zich veilig voelden.

In de ogen van de kiesgerechtigden werd het gevoel van veiligheid voornamelijk versterkt door:

- Meer en 'nieuwe' stemlocaties die groter waren en ruimer opgezet dan tijdens voorgaande verkiezingen.
- Extra dagen (15 en 16 maart) om vervroegd te stemmen, alsook briefstemmen, waardoor er minder drukte was in het stembureau.
- Duidelijk aangegeven routing in het stembureau en een beperkt aantal aanwezigen, waardoor 1,5 meter afstand gehouden kon worden.

- Het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen door iedereen in het stembureau.
- De aanwezigheid van een extra stembureaulid die toezicht hield, vragen beantwoordde en aanwijzingen gaf.
- De coronamaatregelen in het stembureau zorgden daarnaast voor een positieve ervaring. In vergelijking met voorgaande verkiezingen verliep het stemmen in een stemlokaal over het algemeen vlot (minder lang wachten en snelle doorstroom, ook als er een rij was bij de ingang) en ervaarde men overzichtelijkheid (duidelijkheid waar je moet zijn in het stembureau).

"Ik ben op maandag gaan stemmen en naast mij was er nog één persoon aanwezig die ook ging stemmen. Ik heb mij echt geen moment onveilig gevoeld. Dit gevoel werd ook bevestigd toen ik woensdag langsliep en een rij zag staan. Meerdere dagen om te stemmen mogen ze er wat mij betreft in houden!"

Desalniettemin zijn de coronamaatregelen niet in alle stembureaus even consequent doorgevoerd en gehanteerd; niet in ieder stembureau was het proces hetzelfde en ook hanteerde niet alle stembureauleden de coronamaatregelen even consequent. Juist omdat de organisatie van de stembureaus in beleving goed was, viel het op als iets niet in lijn was met de (corona)maatregelen in het stemlokaal. Dit had in beleving beter gekund, mede omdat 'de overheid', gemeenten en stembureauleden een voorbeeldfunctie hebben.

- Voor het merendeel van de kiesgerechtigden zorgde dit niet direct voor een gevoel van onveiligheid.
- Voor een minderheid zorgde dit er echter wel voor het ontbreken van het gevoel van veiligheid. Deze kiesgerechtigden voelen zich over het algemeen kwetsbaar(der) en zijn vanuit die beleving zelf meer oplettend. Deze groep heeft eigen maatregelen getroffen: het paspoort niet overhandigen maar tonen voor het kuchscherm, vaker handen desinfecteren (met eigen desinfectiegel) of zelf eigen handschoenen aantrekken. Het idee blijft echter dat stembureauleden het goede voorbeeld zouden moeten geven.

"Ik vond het raar om te zien dat alle paspoorten werden aangepakt. Zelf wilde ik dat niet, dus ik heb mijn paspoort voor het kuchscherm gehouden. Dat was ook goed, maar als je er zo over nadenkt is wel raar dat alle paspoorten gewoon worden vastgehouden met datzelfde handschoentje aan."

"Ik moest een potlood uit een doos pakken, waar iedereen met de handen in zat. Niet echt een probleem, maar ik had het liever aangereikt gekregen met het stembiljet."

Aandachtspunten

Desgevraagd is er een aantal aandachtspunten te benoemen in het proces van stemmen in een stemlokaal:

- Geen duidelijk **protocol** als het gaat om **ID-check**:
    - Positieve ervaring indien de **ID getoond** is (neerleggen/voor het kuchscherm houden). Opgemerkt als minder positief indien de **ID overhandigd** werd (contactmoment, versterkt door de constatering dat handschoenen niet steeds verwisseld werden, de ID niet gedesinfecteerd werd en dus meerdere ID's werden vastgehouden).
      NB Kiesgerechtigden waren hier veelal niet bewust mee bezig en overhandigde de ID uit gewoonte aan het stembureaulid achter het kuchscherm.

- **Coronamaatregelen** werden niet altijd consequent gehanteerd:
    - ***Persoonlijke beschermingsmiddelen***: hoewel over het algemeen wel en goed gedragen, waren er ook stembureauleden die mondkapjes en handschoenen niet altijd op/aan hadden, onder de kin hadden en/of één (in plaats van twee) of geen handschoen(en) aanhadden.
    - ***'Contactmomenten' voorkomen***: ID vastpakken, ID doorgegeven aan stembureaulid 2 achter het kuchscherm (aan degene die checkt), stembiljet en potlood aangereikt krijgen zonder handschoenen of een potlood pakken uit een bak met daarin ook andere potloden.

      "Het was nog beter geweest als ze achter een kuchscherm hadden gezeten zonder mondkapje, dan met een mondkapje die onder de kin hangt. Dan valt het tenminste niet op dat het wel had gemoeten."

      "Als je tussendoor niet steeds nieuwe handschoenen aandoet, of paspoorten niet desinfecteert, dan hebben handschoenen ook weinig nut als je elke 30 seconden een ander paspoort in handen hebt."

- Een enkele **stemlocatie** werd ervaren als niet ruim genoeg (bijvoorbeeld: een smalle gang waarin gestemd werd of die als in-en uitgang diende), bood in perceptie beperkte ventilatie/was een gesloten ruimte of achtte men niet passend in tijden van corona (bijvoorbeeld een schoolgebouw).

- Een **extra stembureaulid bij de ingang** is over het algemeen positief ervaren (toezicht en aanwijzingen).
    - Indien er bij de ingang in beleving een 'verkeersregelaar' aanwezig was (al dan niet in een geel hesje, maar wel duidelijk met een regisserende functie), dan werd dit veelal als positief ervaren. Dit zorgde voor duidelijkheid en een welkom ontvangst.

- Indien deze functie niet door een stembureaulid, maar door een **BOA of beveiliging** werd ingevuld, was de waardering wisselend.
    - Indien bij de ingang (professionele) beveiligers of BOA's stonden, werd dit veelal als minder positief ervaren, omdat dit in beleving een enigszins negatieve uitstraling had (wel veilig, maar ook overdreven/onaangenaam/roept vragen op).
      NB Deze ervaring werd veelal gedeeld als de inzet van een dergelijk persoon in perceptie niet nodig was in de gemoedelijke omgeving en de potentiële relevantie niet duidelijk was.
    - Alleen in het geval dat men de aanname had in een gemeente te wonen met veel 'corona-ontkenners' was de waardering voor een dergelijke functie aanwezig.

      "De aanwezigheid van een BOA past niet bij zoiets banaals als stemmen!"

- Hoewel het merendeel van de stembureaus rustig was en **rijen** beperkt waren, was een aantal stembureaus wel drukker en dan was er buiten wel een rij. Voornamelijk bij regen werd er dan geen 1,5 meter afstand gehouden (door schuilen en automatisme). Een enkeling is bij het zien van een rij naar een nabijgelegen stembureau gegaan.

- Indien de **in- en uitgang** op dezelfde plek waren gesitueerd, werd dit veelal als onprettig ervaren. Looproutes kruisten elkaar dan of er ontstond rijvorming bij de in-/uitgang. Daarnaast werd het opgemerkt indien een in- uitgang zelf geopend diende te worden ('contactoppervlakte') of als er geen desinfectie aanwezig was bij zowel de ingang als de uitgang.

- Indien **desinfecterende handgelpompjes** bij de ingang defect of vies waren, dan werd dit opgemerkt en als minder positief ervaren. Desinfecterende handgel bij de uitgang is niet iedereen opgevallen.

- De **reiniging van contactoppervlaktes** (zoals: deurklinken, handdesinfectiepompjes, het stemhokje, de tafel van de ID-check, het potlood (indien inleveren) en kuchschermen) is een aanname, maar dit is niet gezien door kiesgerechtigden. In beleving is het ook logisch dat dit niet is opgemerkt, omdat de doorlooptijd van het stemproces veelal maar enkele minuten betrof. Hierover was geen zichtbare communicatie/informatie aanwezig in het stemlokaal of stemhokje daarbinnen.

- **Potloden** moest de kiezer in sommige gevallen pakken uit een bak (en dus ook andere potloden aanraken). Dit had veiliger gekund, bijvoorbeeld door deze klaar te leggen of aan te reiken met een handschoen.

2. Kiesgerechtigden – Briefstemmers

Achtergrond
De resultaten van de kiesgerechtigden die hebben gestemd via briefstemmen, zijn verkregen aan de hand van veertien individuele interviews (t=25 minuten).
De interviews zijn uitgevoerd op 19, 22 en 23 maart 2021 middels videobellen en telefonische interviews.

Conclusies

Briefstemmen was voor de briefstemmers een passende en gewaardeerde manier om veilig te kunnen stemmen tijdens de TK-verkiezing in coronatijd.

- De primaire reden voor het kiezen van stemmen per brief is corona-gerelateerd, namelijk besmetting voorkomen door mogelijke contactmomenten uit de weg te gaan. Een prettige bijkomstigheid was tevens het gemak van stemmen vanuit eigen huis, alsook dit in alle rust te kunnen doen.
- Dat er naast briefstemmen ook andere opties waren om te stemmen, was doelgroepbreed bekend (zoals naar een stembureau gaan, machtigen of vervroegd stemmen).
- Informatie over briefstemmen is via verschillende kanalen verkregen:
    - *Algemene informatie*: de kiezer is in algemene zin voornamelijk via de media geïnformeerd over het briefstemmen; via nieuws op radio en tv en via (plaatselijke) kranten.
    - *Specifieke informatie over hoe briefstemmen werkt:* hoe het briefstemmen precies werkt is voor de *goede* lezer ook duidelijk aan de hand van de stempluspas en briefstembescheiden. Deze specifieke informatie over het proces van briefstemmen is echter niet door iedereen (goed) gelezen.
- Indien in het proces van stemmen ondersteuning nodig was, dan is dit veelal gezocht onder *peers* of partner/familieleden (die ook helpen bij administratieve regelzaken).
- Het briefstemmen an sich was in beleving niet ingewikkeld. Desalniettemin werd deze suggestie wel door de media én de hoeveelheid papierwerk (briefstembescheiden en het zeer grote stembiljet) gewekt. Voor de een was dit een waarschuwing om zorgvuldig te werk te gaan, voor de ander een bevestiging dat het proces toch wel enigszins ingewikkeld was.
- De verschillende opties voor het inleveren van de briefstem werden gewaardeerd. Enerzijds vanwege de extra tijd (tot 12 maart per post versus tot 17 maart bij een afgiftepunt), anderzijds vanwege gemak (de brievenbus om de hoek) of zekerheid (niet kwijtraken in de post, fraude voorkomen).

Stemmen is in beleving een intuïtief proces en daarom werd het briefstemmen veelal ook op deze manier aangevlogen. Zonder de briefsteminstructies (op de stembescheiden en de uitleg briefstemmen) te lezen en te handelen met de ontvangen briefstembescheiden. Het

lezen van de instructies is echter van belang om het proces van briefstemmen zonder fouten te doorlopen.

- Omdat instructies niet werden gelezen en er (in beleving) ‘niets overbleef’ van de ontvangen briefstembescheiden, was het proces in beleving niet ingewikkeld en goed doorlopen. Fouten konden echter wel worden gemaakt, terwijl de briefstemmer hiervan niet op de hoogte was (in perceptie alles goed gedaan en heeft men een meetellende stem uitgebracht).

In beleving van de briefstemmers was er een aantal drempels die het proces in de weg stonden:

- De bescheiden kwamen tezamen overweldigend over.
- Instructies werden niet/beperkt gelezen en intuïtief handelen had meer in de hand geholpen kunnen worden: een kortere uitleg, een minder groot stembiljet (formaat) of minder briefstembescheiden (hoeveelheid), maar bijvoorbeeld ook het gebruik van kleurcodering of verschillende formaten enveloppen had kunnen bijdragen aan de aantrekkelijkheid tot lezen/intuïtief handelen.
- Doordat op twee momenten briefstembescheiden werden gedeeld, werd bij intuïtief handelen niet altijd de stempluspas erbij gepakt/retour gestuurd.
- Het aantal enveloppen zorgde voor verwarring en de opdruk werd niet altijd gelezen.
- Via de media was er voornamelijk aandacht voor fouten/ongeldige stemmen en de aankondiging van het briefstemmen. In beleving van de briefstemmers was meer aandacht voor het proces, via bronnen specifiek voor ouderen, passend geweest om het proces nader over het voetlicht te krijgen.

In hoofdstuk 5 worden de aanbevelingen weergegeven.

Resultaten

Voorafgaand aan het briefstemmen: informatievoorzieningen

De belangrijkste achterliggende reden voor het gebruikmaken van briefstemmen is COVID-19; angst voor coronabesmetting, reisbewegingen/contactmomenten die niet hoeven voorkomen, drukte vermijden en/of eraan bijdragen dat anderen rustiger en veilig kunnen stemmen.

- Gemak is tevens een belangrijke reden; het gemak om vanuit eigen huis gebruik te kunnen maken van het stemrecht. Daarnaast ook het proberen van iets nieuws.
- Voor de doelgroep is het een positieve bijkomstigheid dat stemmen in alle rust en tijd thuis kan, zonder het gevoel te hebben te moeten ‘haasten’ in een stembureau.

> *“Briefstemmen wordt niet voor niks aangeboden. Ik val in de risicodoelgroep, dus ga liever niet naar een stembureau. Samen met alle briefstemmers kunnen we ervoor zorgen dat het minder druk is bij de stembureaus.”*

Andere opties om te stemmen zijn bekend onder de briefstemmers, maar zijn over het algemeen niet overwogen (in coronatijd):

- *Machtigen*: gezien het belang van stemmen wil men liever zelf stemmen. Zelf controle hebben en het stemgeheim bewaken, zijn hierbij belangrijke drijfveren. Briefstemmen is daarom een gewaardeerd alternatief.
- *Vervroegd stemmen*: dat op 15 en 16 maart ook gestemd kon worden, is over het algemeen bekend. Op voorhand was het echter niet bekend hoe druk/rustig het stembureau op deze dagen zou zijn. Briefstemmen is een gewaardeerd alternatief voor deze onzekerheid.
    - In perceptie van een enkeling is de optie van vervroegd stemmen op 15 en 16 maart onduidelijk gecommuniceerd. Het was ook niet evident wie wel/niet van deze optie gebruik kon maken. Mede door deze twijfel is briefstemmen een gewaardeerd alternatief.
- *Stemmen in een stemlokaal*: het is duidelijk dat briefstemmen een van de mogelijkheden is, maar stemmen in een stemlokaal tevens mogelijk is.

Stemmen: proces van briefstemmen

In hoeverre het proces van briefstemmen correct wordt doorlopen, met een geldige stem als gevolg, staat of valt bij het goed lezen van de instructie. Doordat stemmen al zo vaak is gedaan en in perceptie een intuïtief proces is, werd deze stap soms overgeslagen.

- Het proces van briefstemmen an sich is (daardoor) veelal niet als (te) ingewikkeld ervaren.
- Er worden opmerkingen gemaakt over dat het makkelijker had gekund (zoals: het aantal enveloppen, nog kortere uitleg of het gebruik van kleurcodering). Tevens vormde de hoeveelheid papier (en de dikte van de ontvangen envelop) een drempel (in perceptie: afschrikken, veel werk en gedoe) en had het in het kader van duurzaamheid anders gekund (papierverspilling).

> *"Briefstemmen was zo gemakkelijk en logisch. Als je gewoon alle stappen op volgorde doorloopt, snap ik niet hoe iemand dat verkeerd zou kunnen doen."*

> *"Eerst heb ik alles gelezen, toen heb ik een beetje gedaan alsof ik in een stembureau ging stemmen. Ik heb mijn stempas klaar gelegd, vervolgens het stembiljet ingevuld en in de daarvoor bestemde envelop gedaan. Vervolgens heb ik die envelop met de stempas met handtekening in de retourenvelop gedaan en op de post gedaan. Ik heb wel een rood potlood gebruikt, die traditie hoort erbij!"*

> *"Het stembiljet was bijna groter dan mijn eettafel en het was een hele klus om het zonder te scheuren weer netjes op te vouwen én in de envelop te krijgen."*

Indien de instructie niet (goed) gelezen werd, dan waren er verschillende (potentiële) fouten die ter sprake zijn gekomen (in de huidige steekproef):

- De stempluspas werd niet toegevoegd in de retourenvelop. (Deze fout werd echter ondervangen door de partner die meekeek.)

- Het stembiljet werd niet in de daarvoor bestemde envelop gedaan, maar direct in de retourenvelop. (Deze fout werd echter ondervangen door de partner die meekeek.)
- Het stembiljet, zonder stempluspas, werd in de envelop van het briefstembiljet op de post gedaan. Naderhand werd ontdekt dat de stempluspas en retourenvelop nog thuis aanwezig waren. De stempluspas werd vervolgens in de retourenvelop afgeleverd bij een afgiftepunt. Hierbij werd vermeld dat op een eerder moment het briefstembiljet reeds per post was verzonden. De stempluspas (in de envelop) werd aangenomen bij het afgiftepunt. In beleving is er zodoende erkenning gegeven van het vaker voorkomen van vergissingen in het briefstemproces. Er is echter niet gewezen op bijvoorbeeld opnieuw stemmen in een stembureau om wel een geldige stem uit te brengen.

"Ik heb samen met mijn vrouw gestemd per brief. Wij hebben alles op tafel gelegd en zijn aan de slag gegaan. Ik had de instructie gelezen en mijn vrouw niet. Gelukkig heb ik een ongeldige stem kunnen voorkomen, ik zag dat één envelop werd overgeslagen en alles in de retourenvelop ging. Gelukkig konden wij elkaar scherp houden."

"Ik heb er vertrouwen in dat ik het goed heb gedaan."

Naast goed lezen van de instructie was in beleving het moment van het opsturen/inleveren van de briefstem in relatie tot het keuze-/stemmoment soms verwarrend.

- Indien de persoonlijke stemkeuze duidelijk was, dan waren er minder issues; bij ontvangst van de envelop met briefstembescheiden kon men de stem invullen en daarna opsturen.
- Indien tot het laatste moment werd gewacht wegens twijfel in de stemkeuze en het afwachten van peilingen en afronding van de partijcampagnes en het debat op radio en tv, dan was er soms twijfel over de laatst mogelijke datum van inleveren. Mede doordat veelal maar een van de datums/inleveropties top-of-mind was (vóór vrijdag 12 maart op de post OF - en deze optie was veelal minder top-of-mind - tot en met 17 maart bij een afgiftepunt).

Indien het wel duidelijk was dat er de **twee mogelijkheden voor inleveren** (post of afgiftepunt) waren, dan is dit als zeer positief ervaren:

- voor meer gemak de keuze voor de post (dichterbij, niet naar gemeentehuis/afgiftepunt hoeven gaan);
- voor meer zekerheid is het prettig dat er een fysiek punt is om de briefstem zelf in te leveren en er zeker van te zijn dat er niks misgaat met de post of fraude plaatsvindt.

De media-aandacht rondom het briefstemmen is de briefstemmers niet ontgaan, de impact was wisselend. Media-aandacht was er echter voornamelijk omtrent de aankondiging van de nieuwe optie van briefstemmen en (naderhand) over de gemaakte fouten. Media-aandacht rondom uitleg van het proces had in beleving beter gekund. Desalniettemin werd de extra mogelijkheid van briefstemmen wel gewaardeerd.

- Voor de een was de media-aandacht een waarschuwing waardoor het proces van stemmen zorgvuldiger werd gedaan of werd de berichtgeving als een bevestiging ervaren dat het niet aan hen lag dat het briefstemmen ingewikkeld leek.
- Voor een ander vormde dit een drempel tot briefstemmen, omdat er in beleving een risico was dat er iets mis kon gaan en ondersteuning in het proces/de hulp van een tweede paar ogen belangrijk zou zijn.
- Sommigen percipieerden de berichtgeving 'verbijsterend', gezien het eenvoudige en logische proces.

> *"Ik heb met hulp van mijn dochter gestemd om er zeker van te zijn dat alles goed is gegaan en ik daadwerkelijk heb gestemd. Ik twijfel er niet over of ik fouten heb gemaakt."*

> *"Ik ben 96 jaar en heb het zelf ingevuld, omdat mijn vrouw er niet was. Later heeft zij het nog wel gecontroleerd en toen zag zij ook dat ik alles goed had gedaan."*

Aandachtspunten

Desgevraagd was er een aantal aandachtspunten/drempels te benoemen in het proces van het briefstemmen.

Het **proces was niet intuïtief en de instructies moesten worden gelezen**:

- **Stemmen behoeft in beleving geen uitleg**, omdat dit al (zeer) vaak is gedaan. De flow van stemmen *in een stemlokaal* verloopt automatisch, is intuïtief en uitleg is niet meer nodig. Deze verwachting heerst tevens voor het briefstemmen. Als gevolg worden instructies (op de stembescheiden alsook de instructiefolder) door een deel van de doelgroep niet gelezen, wordt briefstemmen intuïtief gedaan met de middelen die voorhanden zijn (ontvangen stembescheiden) en worden mogelijk fouten gemaakt.

- **Lezen (an sich) is voor een deel van de doelgroep onaantrekkelijk** in voorbereiding op het handelen/stemmen. Zelfs als de tekst bondig is en er een visuele uitleg is. Daarnaast is voor een enkeling een hele pagina in beleving 'veel' leeswerk. Lezen is in perceptie tevens niet nodig voor stemmen (doen zit in de aard, doen past bij stemmen).

De **hoeveelheid briefstembescheiden en grootsheid** van de briefstembescheiden waren een drempel:

- Op **twee momenten post ontvangen** (eerst de ontvangst van de stempluspas en later de ontvangst van de briefstembescheiden) stond voor een deel van de doelgroep intuïtief handelen op het moment van stemmen in de weg. Hierdoor werd de stempluspas (bij niet/beperkt lezen van de instructie) niet in de handelingen meegenomen en niet in de retourenvelop bijgevoegd.

- De **dikte van de ontvangen envelop** (met stembescheiden) schrikte sommigen af; veel papier wekt de suggestie dat stemmen lastig is. Ondersteuning in het proces was dan wenselijk om zekerheid te hebben. Dit was dan bij voorkeur fysieke hulp of hulp van een naaste.

- **Twee enveloppen** zorgden voor twijfel (al helemaal als de opdruk niet werd gelezen).

- De **grootte van het stembiljet** was onhandig; nam veel ruimte in beslag (*"groter dan mijn tafel"),* het opvouwen was een uitdaging zonder scheuren/vlekken/terug in de envelop ("*je hebt een Origami-cursus nodig om het stembiljet weer in de envelop te krijgen*").

- De **datum van inleveren** stond globaal wel op het netvlies, een enkeling heeft echter alleen gehoord/onthouden (uit de instructiefolder en/of via de media) dat inleveren tot 12 maart kon. Dit terwijl voor een enkeling de keuze dan eigenlijk nog niet was gemaakt en debatten op radio en tv nog gaande waren. Afleveren bij een afgiftepunt tot een later moment was niet alom bekend en vooral bekend onder de goede lezer.

3. Kiesgerechtigden – Niet-stemmers

Achtergrond
De resultaten van de kiesgerechtigden die niet hebben gestemd (specifiek vanwege corona), zijn verkregen aan de hand van tien individuele interviews (t=20 minuten).
De interviews zijn uitgevoerd op 23, 24 en 25 maart 2021 via videobellen en telefonisch.

COVID-19 was de primaire doorslaggevende factor voor een deel van de kiesgerechtigden om niet te stemmen tijdens de TK-verkiezing; om zelf geen (onnodig)risico te lopen om besmet te worden of anderen (in de directe omgeving) te besmetten. Deze groep van kiesgerechtigden die niet hebben gestemd worden 'niet-stemmers' genoemd in deze rapportage.

Conclusies

Er is een aantal overeenkomsten te vinden onder de doelgroep niet-stemmers:

- Niet-stemmers voorkomen in het dagelijks leven zoveel mogelijk niet-noodzakelijke contactmomenten gedurende de corona-periode.
- Kennis van de coronamaatregelen en het proces in het stemlokaal en kennis over vervroegd stemmen was veelal beperkt. Informatie over het stemproces is niet gelezen/ gehoord en hier is veelal ook niet proactief naar gezocht.
    - Daarnaast was er beperkt vertrouwen in het daadwerkelijk naleven (en handhaven) van de coronamaatregelen in het stemlokaal door anderen, waardoor stemmen mogelijk onveilig zou zijn in relatie tot corona.
- Andere opties zoals volmachten (stemgeheim te belangrijk) en vervroegd stemmen (onzeker en nog steeds naar een stembureau moeten gaan) werden niet ervaren als een relevant alternatief of waren beperkt bekend.

Op secundair (of tertiair) niveau speelde mee dat het belang van het gebruiken van het stemrecht minder prominent leeft onder de groep niet-stemmers dan onder kiesgerechtigden die wel hebben gestemd.

Een verhoogde kennis van het proces en weten dat vervroegd stemmen ook een mogelijkheid was, zou slechts deels voldoende zijn geweest om niet-stemmers tot het uitbrengen van een stem te motiveren.

De optie om te kunnen briefstemmen zou het meest passende alternatief zijn geweest én had unaniem doorslaggevend geweest kunnen zijn om wél te stemmen.

In hoofdstuk 5 worden de aanbevelingen weergegeven.

Resultaten

TK-verkiezing: informatievoorzieningen en gepercipieerde drempels

Voor allen was corona en angst voor mogelijke besmetting de primaire reden om geen gebruik te maken van het stemrecht (selectiecriterium).

- Algeheel vertrouwen in coronamaatregelen is beperkt en in beleving worden de maatregelen veelal te beperkt nageleefd in de maatschappij. De verwachting was dat dit zich ook zou aftekenen in een stemlokaal.
- In het dagelijks leven worden coronamaatregelen veelal (strikt) nageleefd en niet-noodzakelijke contactmomenten worden vermeden; boodschappen worden bezorgd, familie/ vrienden worden niet bezocht, etc.
- Als er geen corona was geweest had men dit jaar wel gestemd, zoals men tijdens voorgaande verkiezingen ook heeft gedaan (mits stemgerechtigde leeftijd).
- In de aanloop naar de verkiezing was het wisselend in hoeverre men in eerste instantie wel/niet voornemens was om te gaan stemmen. De een had vroegtijdig al besloten dit jaar het stemmen aan zich voorbij te laten gaan en niet naar een stembureau te gaan (en heeft de stempas daardoor niet meer bekeken/gelezen). Een ander had wel de intentie om te gaan stemmen in een stemlokaal, maar hoorde via via en via de media over drukte (en rijen) en besloot geen risico te willen nemen.
- Een enkeling noemt als reden om niet te gaan stemmen nog een soort van protest tegen de overheid. Vooral gevoerd door idee dat het met heel Nederland gaan stemmen op drie dagen niet strookt met de algehele maatregelen die gelden (“*Waarom mag het dan wel?”).*

“Ik ben alleenstaande moeder en heb niemand die mijn kinderen kan opvangen als ik ziek word of kom te overlijden door corona. Ik ben heel voorzichtig en ga niet naar een druk stembureau met alle risico’s die daarbij komen kijken.”

“Ik werk op de neonatologie-afdeling in het ziekenhuis. Wij hebben strenge afspraken op de afdeling en proberen besmettingsgevaar echt te beperken. Ik ga dus nergens naartoe waar het risicovol is of kan zijn.”

“Ik woon bij mijn opa en oma, ik neem geen extra risico’s voor hen. Van voorgaande jaren weet ik dat er in de stad alleen kleine en drukke stembureaus zijn, dat voelt niet veilig.”

Redenen om niet te gaan stemmen zijn gebaseerd op een aantal factoren:

- *Beperkte kennis van het proces:* niet (volledig) op de hoogte zijn van de mogelijkheid van vervroegd stemmen. In beleving zijn 15 en 16 maart alleen voor risicodoelgroepen en is het niet duidelijk dat iedere kiesgerechtigde ook op deze datums mag stemmen (die niet direct tot de risicodoelgroepen behoren of zichzelf tot die doelgroep vinden behoren).

- *Beperkte kennis van het proces:* niet/beperkt op de hoogte zijn van extra maatregelen in het stemlokaal:

- De verwachting was dat algemene coronamaatregelen ook zouden gelden in het stemlokaal. Tevens dat deze maatregelen net zoals in andere (publieke) ruimtes niet/nauwelijks worden nageleefd (zoals in de supermarkt: niet schoonmaken/desinfecteren, geen afstand houden).
- Vanuit ervaringen/de verwachting dat het druk zou zijn in een stemlokaal (net als voorgaande jaren) en afstand houden niet mogelijk zou zijn of stemmen erg veel tijd zou kosten.
    - Voor een enkeling bekrachtigd door (foutieve interpretatie van) nieuwsberichten met lange rijen (maar niet gehoord hebben dat het in de media speciale locaties betreft, zoals het poppodium in Tilburg).
- Begeleidend schrijven bij de stempas is niet geopend, niet opgemerkt of überhaupt niet onder de ogen gekomen en dus niet gelezen.
    - Daarnaast voor de jongere doelgroep: kijkt minder vaak tv en heeft op bijvoorbeeld sociale media niks gezien over het stemlokaal.

- *Andere opties om te stemmen voelen niet als relevante optie voor hen persoonlijk:*
    - Het belang van het stemgeheim staat voorop en een volmacht wordt niet overwogen (ook niet aan eigen partner).
    - Voor een enkeling is het ook onduidelijk wat een volmacht is.
    - Tevens is de volmacht in potentie gedoe, vooral als de vertrouwenspersoon niet in dezelfde gemeente woont.
    - Geen passende mogelijkheden aangeboden krijgen; vanwege gezondheidsredenen tot de kwetsbare doelgroep behoren, maar geen opties hebben om te kunnen stemmen (anders dan fysiek gaan stemmen, zoals digitaal of per brief) of niemand hebben om te machtigen (of niet willen of durven machtigen).

“Ik ben ziek en onlangs geopereerd, corona kan ik er niet bij hebben. Ik mag momenteel ook niet autorijden. Ik ben principieel tegen machtigen, voor mij was er nu dus geen mogelijkheid om dit jaar naar een stembureau te gaan.”

Beperkte kennis omtrent het proces van stemmen komt veelal voort uit:

- Het niet lezen van de ontvangen informatie (begeleidende post bij de stempas niet lezen) of in de media geen informatie gezien (zoals: tv of sociale media).
- De nationale campagne op tv heeft men wel gezien, maar in beleving staat dit los van de lokale situatie. Hoe iets op landelijk niveau geregeld is, staat in beleving los van/is geen garantie voor de lokale situatie.

‘Ik heb wel iets op tv gezien, maar dat zegt niets over het buurthuis bij mij om de hoek. Daar heb ik niks over gehoord.”

Hoewel het belang van het stemrecht wordt erkend, is er voor een enkeling tevens twijfel over het nut van zijn/haar stem *(“mijn stem gaat het verschil niet maken”, “mijn partij gaat toch niet winnen”).* Corona is dan naast deze twijfel een doorslaggevende drempel, omdat het onduidelijk is hoe veilig het is in het stemlokaal of veiligheid in twijfel wordt getrokken.

- Dit deel van de doelgroep heeft zich veelal niet proactief verdiept in de maatregelen in het stemlokaal.
- Opvallend is dat veelal een ander binnen het huishouden wel heeft gestemd. Machtigen of vervroegd stemmen voelt echter niet als een relevante optie.
    - Een andere dag verandert niks aan de coronasituatie (men moet nog steeds naar een fysiek stembureau).
    - Stemmen/delen op wie je stemt is in beleving tevens niet iets dat besproken wordt of een ander wordt toevertrouwd, het stemgeheim is belangrijker.
- Hierbij geldt voor een enkeling ook enige mate van opstandigheid rondom coronamaatregelen.

"We mogen niks, hoezo mag stemmen in een stemlokaal dan wel van de overheid?"

Triggers tot stemmen

In beleving van de niet-stemmer is er een aantal factoren die potentieel hadden kunnen motiveren om wel te stemmen:

- **Mediabreed meer aandacht voor veilig kunnen stemmen**: informeren over de specifieke maatregelen in het stemlokaal (specifiek ook hoe dit wordt nageleefd in het stembureau, zoals het extra stembureaulid).
    - Hierbij tevens het gebruik van voor de **doelgroep relevante kanalen**; jongeren bereiken via sociale media (niet gezien/gehoord onder de doelgroep). Er moet overigens wel worden gerealiseerd dat men niet zelf op zoek gaat, maar informatie aangeboden dient te worden.

- Meer **duidelijkheid over de datums van stemmen** (en de impact hiervan), zoals het benoemen van het spreiden van de drukte door vervroegd stemmen en briefstemmen voor briefstemmers, alsook dat 15 en 16 maart voor iedereen en mogelijkheid is om te stemmen.

- Een alternatief bieden waardoor men het huis niet uit hoeft. **Briefstemmen** is in beleving weldegelijk een optie waardoor wel gestemd zou zijn.

- Reisbewegingen beperken/stemmen in **vertrouwde kring/omgeving**, bijvoorbeeld extra stemlocaties op de werkplek (zoals voor zorgmedewerkers ook in het ziekenhuis kunnen stemmen). De achterliggende reden is tweeledig: 1) geen onnodige extra locaties bezoeken, 2) onder 'gelijkgestemden' zijn waarbij het betrouwbaarder is dat maatregelen worden nageleefd.

4. Stembureauleden

Achtergrond
De resultaten van de stembureauleden zijn verkregen aan de hand van tien focusgroepen (n=3-6, t=60 minuten elk). Daarvan waren twee focusgroepen met voorzitters, één focusgroep met briefstembureauleden en zeven focusgroepen met stembureauleden
De focusgroepen zijn uitgevoerd op 26 en 29 maart en op 6 april 2021 via videobellen.

Conclusies

Stembureauleden (zowel voorzitters als stembureauleden) beoordelen het proces rondom TK-verkiezing 2021 als veilig. Er is hier en daar een aanmerking, maar in algemene zin is het goed verlopen. Zowel voorafgaand aan de verkiezing als op de dag(en) zelf. Stembureauleden hebben zich veilig gevoeld en zijn zich tevens *grotendeels* bewust van de voorbeeldfunctie die men heeft met betrekking tot coronamaatregelen.

Op basis van het onderzoek kunnen we concluderen dat het handhaven en toepassen van de coronamaatregelen niet op elk bureau of in elke gemeente op eenzelfde manier is toegepast. Dit strookt niet met de algemene gedachte dat een landelijke verkiezing op elke locatie op een vergelijkbare wijze corona-veilig behoort te zijn. De oorzaak voor een wisselend beleid in een stembureau is drieledig:

- De protocollen waren niet altijd even duidelijk (of niet voldoende bekend).
- De protocollen waren in de praktijk niet altijd goed toe te passen (in desbetreffend stemlokaal of met de beschikbare middelen).
- De voorzitter en/of andere stembureauleden waren niet zo strak in de leer als het ging om coronamaatregelen.

Tijdens het tellen is bij een deel van de gemeenten/stembureaus met betrekking tot de coronamaatregelen op een andere manier gewerkt dan geadviseerd (door BZK). Bijvoorbeeld doordat de locatie niet groot genoeg was en de voorgeschreven methode van tellen en coronamaatregelen daarbij in de praktijk niet haalbaar waren. Daarnaast wijkt de rol van de stembureauleden tijdens het telproces in beleving af van het stemproces, omdat de voorbeeldfunctie hier veelal komt te vervallen (vooral indien er geen waarnemende kiezers aanwezig waren). Stembureauleden onder elkaar voelden zich veilig en mondkapjes zijn zodoende – met goedkeuring van alle aanwezigen – bijvoorbeeld niet altijd gedragen gedurende het tellen van de stemmen.

De beleving van in het specifiek de briefstembureauleden kwam overeen met de ervaring van stembureauleden. Zowel bij het afgiftepunt als tijdens het vooropenen en tellen voelde men zich veilig en waren coronamaatregelen goed te hanteren. Desalniettemin werd dit niet altijd gedaan, omwille van praktisch handelen alsook omdat het team zich onderling veilig voelde in relatie tot corona.

Het niet of deels toepassen van de protocollen, heeft weinig tot geen impact gehad op de veiligheidsperceptie van de stembureauleden zelf; het toepassen van een pragmatische houding staat hoog in het vaandel. Echter, de voorbeeldfunctie die een stembureaulid heeft ten opzichte van de kiezer, is daardoor niet altijd voldoende tot uiting gekomen.

In hoofdstuk 5 worden de aanbevelingen weergegeven.

Resultaten

Voorafgaand aan de verkiezing

E-learning / handboek stembureaulid instructies:

De e-learning voorafgaand aan de verkiezingen was helder en informatief rondom coronamaatregelen. Er was een extra (hoofd)stuk aan toegevoegd waarin de maatregelen en richtlijnen specifiek werden benoemd en dit werd gewaardeerd in coronatijd. De timing van de e-learning was in veel gevallen wel (te) vroeg. De gegeven informatie was volledig en droeg bij aan de beleving van een corona-veilige omgeving. Hoe de maatregelen in de praktijk toe te passen moest echter blijken (bijvoorbeeld: locatie-afhankelijk en vanuit andere publieke ruimten heerst de verwachting dat maatregelen er wel zijn en tussen de oren zitten, maar niet altijd worden nageleefd).

"Tja, ik had het een maand geleden allemaal wel gehoord, maar dan wist ik het niet meer precies op de 17e".

Gezondheidscheck:

Alle stembureauleden hebben een gezondheidscheck ontvangen voorafgaand aan de verkiezing. Hoe hier mee om werd gegaan, wisselde echter per gemeente en/of per stembureau.

- Een aantal heeft de mail ontvangen en hoefde alleen actie te ondernemen in het geval van klachten/ziekte. De verantwoordelijkheid lag dus bij het stembureaulid zelf.
- Een aantal moest actief aangeven (per e-mail reageren) dat hij/ zij gezond was en op het stembureau kon verschijnen.
- Bij een deel werd er actief nagebeld door de voorzitter of gemeente en werd de check mondeling afgenomen, zodat er zekerheid ontstond voor en over de stembureauleden die op het bureau aanwezig konden zijn.

Hoewel de check dus niet in alle gemeenten conform instructie is afgenomen, was men in alle gevallen wel tevreden over het verloop hiervan. Een extra check, in welke vorm dan ook, draagt in enige mate bij aan de beleving dat het met stembureauleden onder elkaar veilig zal zijn. Al was de check – in welke vorm dan ook – in perceptie wel van algemene aard; in lijn

met algemeen geldende corona-afspraken (blijf thuis bij klachten), die men reeds bij zichzelf ‘afneemt’ als men naar buiten gaat.

‘Ik heb er wel vertrouwen in dat ook de overige stembureauleden niet zouden zijn komen opdagen als ze klachten zouden hebben gehad.”

Coronatest:
Dat stembureauleden zich mochten testen voor de verkiezingen en na afloop van de verkiezingen, is alom bekend. Slechts een klein deel heeft hier gebruik van gemaakt. Veelal voelde men hier niet de noodzaak toe als er geen sprake was van klachten. De mogelijkheid percipieert men echter wel als positief en het draagt in enige mate bij aan het veiligheidsgevoel. Overigens bleek uit ervaringen die stembureauleden hadden met het aanvragen van een coronatest, dat het niet breed bekend was bij de GGD dat deze mogelijkheid er was. Hierdoor lukte het niet om op tijd een afspraak in te plannen.

- In beleving was een test ook voornamelijk relevant als dit een sneltest zou zijn. Enkele dagen van tevoren testen, om op tijd de uitslag te krijgen, is te vroeg om zekerheid te hebben op de dag zelf. In sommige (pilotgemeenten) was deze mogelijkheid er wel en deze optie werd als positief en relevant gewaardeerd.

Reacties van de stembureauleden over de dag(en) zelf zijn overwegend positief. Het algemene idee leeft dat er veel voorzieningen waren getroffen, dat alles goed georganiseerd was en dat de dag goed is verlopen.

Aspecten die minder positief zijn ervaren, hadden vaak te maken met dat het minder ‘gezellig’ was dan tijdens voorgaande verkiezingen. Voornamelijk doordat: men afstand moest houden, mondkapjes moest dragen en interactie met de kiezers meer functioneel en formeel was dan gebruikelijk tijdens voorgaande verkiezingen.

Ook is er soms kritiek van stembureauleden op de rol van de voorzitter en de mate van communicatie überhaupt en meer specifiek met betrekking tot de coronamaatregelen. Dit was niet in ieder stembureau, maar in brede zin lag de aandacht meer op het naleven van de maatregelen onder kiesgerechtigden dan onder stembureauleden onderling en werd een duidelijke voorzittersrol soms gemist.

- Indien er een briefingsmoment is geweest aan het begin van de dag/shift waarin alles (kort) werd toegelicht, is men veelal positiever. Als dat niet geval was, is men minder positief en naar eigen idee gaan handelen.
  NB Dit gebeurde vaker indien stembureauleden in shiften/dagdelen werkten en pas later op de dag begonnen.
- Doordat in veel stembureaus de taken gedurende de dag werden afgewisseld, was er in mindere mate één persoon/voorzitter aanwezig die – naast toezicht houden op het stemproces – het hanteren van maatregelen onderling onder de aandacht hield en hierop toezag. Deze verantwoordelijkheid lag dan onderling en dan werden onderling (nieuwe) afspraken gemaakt of naar eigen idee gehandeld.

Meer specifiek in relatie tot de inrichting van het stemlokaal en materialen daarbinnen:

- De **inrichting van het stemlokaal/stembureau** werd door de gemeente klaargezet; soms in zijn geheel, soms moesten de stembureauleden middelen zoals kuchschermen nog een plek geven. De inrichting is in een aantal stembureaus prima klaargezet. In een aantal ook niet, hier bleek het in praktijk met de inrichting niet mogelijk om bijvoorbeeld afstand te kunnen houden, of waren looprichtingen niet praktisch of niet aangegeven. Dit is dan door de stembureauleden zelf aangepast gedurende de dag.

- **Routing** was niet alleen in het stemlokaal belangrijk, maar ook daarbuiten. De weg naar de ingang en verschillende in- en uitgangen waren niet altijd duidelijk vanaf buiten.
- **Routing indien er twee stembureaus in één stemlokaal waren** was niet altijd even duidelijk. Desalniettemin bood het extra stembureaulid die toegang gaf tot het stembureau hier duiding in.

- De **persoonlijke beschermingsmiddelen** verstrekt door de gemeente waren in veel gevallen voldoende. Zo was er overal sprake van voldoende handschoenen, mondkapjes, face shields en kuchschermen.
    - Niet in elk stembureau waren er echter **chirurgische mondneusmaskers** beschikbaar (of niet als zodanig herkend), of was het onduidelijk dat niet-chirurgische mondkapjes voor kiesgerechtigden waren en chirurgische mondkapjes voor stembureauleden.
    - Overal was **desinfecterende gel** aanwezig. Een automatisch pompje krijgt hierbij de voorkeur boven een handpomp in verband met hygiëne. In sommige gevallen was er ook desinfecterende gel bij de *uitgang* en in andere gevallen niet.
    - Indien er **onvoldoende beschermingsmiddelen** op voorraad waren, dan werd dit via de gemeente spoedig aangevuld.

- Het **extra stembureaulid** (of BOA/ beveiliger) bij de ingang is zeer positief ontvangen. Het voegt iets positiefs toe aan de ontvangst en de beleving van stemmen. Tevens geeft het iets meer ‘lucht’ op een verkiezingsdag, waardoor afwisseling van taken en bijvoorbeeld pauze nemen makkelijker werd. Daarnaast zorgde deze extra persoon ook voor duidelijkheid in het stembureau, waardoor verdere ordehandhaving of onduidelijkheden over het proces voorkomen werden.

- De **ID-check** is men in veel gevallen pragmatisch mee omgegaan. Het was lastig lezen als de ID tegen het kuchscherm aan werd gehouden. Bovendien gaven veel kiezers automatisch de ID af, via het gat onder in het kuchscherm. In veel gevallen hebben stembureauleden de ID aangepakt met handschoen aan, gecontroleerd en weer afgegeven. Op sommige bureaus is er tussentijds gedesinfecteerd of vaker geruild van handschoenen.

NB Het viel op hoe vaak men goed kon identificeren terwijl kiezers een mondkapje op hadden. Indien dit niet mogelijk was, is er gevraagd het mondkapje kort af te doen. Dit verzoek werd in zo'n geval zonder problemen opgevolgd. Stembureauleden voelden zich ook op zulke momenten veilig. Er waren immers andere maatregelen getroffen (kuchscherm, face shield, mondneusmasker).

- Het proces van het **aanreiken van het stembiljet en het potlood** wisselde per bureau. In sommige gevallen werd het klaargelegd onder het kuchscherm, bij andere bureaus reikte het stembureaulid het met een handschoen aan en bij weer andere bureaus moest de kiezer zelf een potlood uit een bak pakken. De stembureauleden waren, ongeacht de manier van handelen, content met hun aanpak en voelde zich hier veilig bij dankzij de persoonlijke beschermingsmiddelen.
- De onduidelijkheid over het **wel of niet meenemen van het potlood** is soms als vervelend opgevat. Dat wil zeggen, voor de stembureauleden was dit helder, maar niet altijd voor de kiezer. Zodoende riep dit soms vragen en teleurstelling op. An sich geen probleem, maar wel hinderlijk indien dit de hele dag herhaaldelijk wordt gevraagd.
- Indien de potloden moesten worden **gedesinfecteerd** was het afhankelijk van de drukte en het aantal beschikbare potloden of dit proces soepel verliep of niet. Deze handeling an sich werd door stembureauleden niet als onveilig ervaren.

- Niet alle bureaus hadden een **helder beleid met betrekking tot het schoonmaken/desinfecteren** van stemhokjes, tafels/werkoppervlaktes, kuchschermen, etc. Soms werd dit elke 20-30 minuten gedaan of nagestreefd, soms werd het gedaan wanneer het uitkwam of bij wissel van de taken en soms is dit ook een beetje verwaterd en in ieder geval veel te weinig gedaan. In sommige gemeenten werd de schoonmaak gedaan door schoonmakers of hadden stembureauleden onderling één persoon die deze taak op zich nam. In dit geval was er geen onduidelijkheid.

- Slechts in enkele gevallen heeft een **stembureaulid hulp moeten bieden aan een kiesgerechtigde** binnen het stembureau. In alle gevallen is deze hulp geboden. Hoe men daar mee om is gegaan, wisselt. Waar de een eerst de gezondheidscheck actief heeft afgenomen en zo veel mogelijk op afstand is gebleven, heeft de ander direct (maar wel op verzoek) hulp geboden binnen anderhalve meter, weliswaar met mondkapje op en handschoenen aan. Unaniem percipieert men het bieden van hulp in specifieke gevallen als belangrijk en onderdeel van het takenpakket van een stembureaulid. Stembureauleden die hulp hebben geboden, hebben zich niet onveilig gevoeld. Dat laatste vooral dankzij voldoende beschermingsmiddelen.

> *"Er kwam iemand aan die per se zonder mondkapje wilde stemmen. Ik zag dat diegene uitwas op een discussie. Toen hebben we andere kiezers laten stemmen en vervolgens deze persoon alleen door het bureau laten gaan. Ik dacht zo snel mogelijk wegwerken en weer door."*

"We hadden niet echt vaste tijden voor het schoonmaken, we lieten het afhangen van het moment."

"Bij ons kwamen ze telkens weer via de uitgang naar binnen. Dat hebben we opgelost door een extra bord op te hangen."

"Bij ons wilden veel kiezers het potlood meenemen, omdat ze dat ergens gelezen hadden. Ze moesten het potlood echter inleveren. Dat vond niet iedereen leuk. Eentje werd zo boos, die heb ik maar het potlood laten houden."

Meer specifiek in relatie tot het dragen van persoonlijke beschermingsmiddelen door stembureauleden:

- De omgang met **mondkapjes** was wisselend: welk mondkapje (wel/niet chirurgisch of zelf meegebracht stoffen mondkapje) en hoe vaak te wisselen, was bij een deel van de stembureauleden onbekend. Dit deed men in die gevallen naar eigen inzicht (of niet). Bij andere bureaus werd er elke drie uur, of bij wisselmomenten van taak en telkens na een eet- drinkmoment gewisseld.
- Het dragen van **handschoenen** was erg persoonsafhankelijk. Een deel deed dit vanuit besef van voorbeeldfunctie, algemene veiligheid en omdat dit (ook bij het tellen) juist de werkzaamheden bevorderde (meer grip). Een ander deel vond het hinderlijk in de werkzaamheden en niet vol te houden (broeierige, geïrriteerde handen) in de praktijk. Deze laatste groep heeft dan ook de handschoenen niet de hele dag, of deels gedragen.
    - Hierbij ook de kanttekening dat er in beleving meer duidelijkheid was voor de kiesgerechtigden indien gekleurde handschoenen werden gedragen (groen/blauw), dan bij transparante/huidkleurige handschoenen die minder zichtbaar waren.

"Wij hadden gewoon ons eigen mondkapje op. Hoe vaak gewisseld? Nou niet echt geloof ik."

"Van die handschoenen kreeg ik zulke zweethanden, dat was echt heel vervelend om langere tijd aan te hebben"

Tijdens het tellen

Het telproces is op zichzelf al ingewikkeld met zoveel partijen/lijsten en dus ook een groot stembiljet. Het handhaven van coronamaatregelen maakte het er daarnaast niet gemakkelijker op. In veel gevallen was het in beleving zelfs onmogelijk om alles volgens de regels te doen. Daarbij spelen nog twee factoren een rol:

1. Het tijdstip op de dag: (in veel gevallen) een lange dag op het stembureau. Door vermoeidheid is men minder scherp en/of percipieert men een mondneusmasker sneller als ongemakkelijk.
2. Men is onder elkaar en al de hele dag samen in een ruimte. De voorbeeldfunctie is in veel gevallen komen te vervallen (soms was er sprake van waarnemers, dan paste men zich aan en was de voorbeeldfunctie weer van kracht), waardoor een gevoel van

onderlinge vertrouwdheid ontstaat en het werken zonder mondneusmasker door de groep (deels) werd omarmd.

Over tellen met handschoenen aan polariseren de meningen. Voor de een gaf het een extra gevoel van veiligheid en/of kon men juist goed tellen met handschoenen aan. Voor de ander was het zeer onprettig en maakten de handschoenen het tellen juist moeilijker. In het laatste geval hebben de betreffende tellers de handschoenen uitgedaan, mede doordat het dragen van handschoenen ook geen verplichting was.

In een deel van de stembureaus heeft men zich aan de regels gehouden, ook tijdens het tellen. Hier was sprake van voldoende ruimte en heeft men persoonlijke beschermingsmiddelen gebruikt. In andere stembureaus is dit niet gebeurd en zijn er verschillende vormen gehanteerd:

- Men begon met een mondneusmasker, maar gaandeweg is dit afgedaan. Soms kon dit met afstand en in andere gevallen niet.
- Men heeft zonder mondneusmasker geteld, maar wel afstand kunnen houden tijdens het tellen. In ieder geval zo veel mogelijk.
- Men kon geen afstand houden tijdens het tellen en heeft daarom gebruik gemaakt van de mondneusmaskers.

"Ik had het zo benauwd met dat tellen. Je moest veel lopen en ik heb mijn mondkapje afgedaan toen. De anderen vonden dit ook niet erg."

"Bij ons was het te klein om met al die grote stembiljetten op afstand te kunnen blijven. Wij noemden het een stembiljart."

"Ik heb geteld tot 04:00 's nachts, dat heb ik natuurlijk niet de hele tijd met zo'n mondkapje opgedaan. Niemand niet en dat vonden we allemaal prima."

"Na een jaar niet meer aan het werk te zijn geweest met zoveel mensen tegelijk, vond ik het allemaal overweldigend. Zoveel mensen in één ruimte en je bent de hele tijd bezig met het goed naleven van het proces. Dat is lastig en veel, ik had hoofdpijn de volgende dag! Dan ook nog tot zo laat in de nacht, dat weerhoudt mij er toch wel van om een volgende keer weer beschikbaar te zijn."

Een ander, niet corona-gerelateerd punt wat gemaakt is tijdens het tellen, is dat er niet altijd voldoende tafels waren (alsook van goede hoogte, bijvoorbeeld kinderschooltafels of bankjes) om de stembiljetten op te leggen, waardoor sommige stapels op de grond of op lage bankjes kwamen te liggen. Dit maakt het fysiek zwaar om het tellen vol te houden en zou beter geregeld moeten zijn.

Briefstembureauleden

De beleving van briefstembureauleden kwam overeen met de ervaring van stembureauleden. Zowel bij het afgiftepunt, als tijdens het vooropenen en tellen waren de faciliteiten optimaal (ruim), het aantal aanwezigen gering. Met een beperkt aantal

‘contactmomenten’ waren coronamaatregelen in principe goed te hanteren. Dit zorgde in beleving voor een zeer veilige ervaring in coronatijd.

In perceptie stonden coronamaatregelen in de praktijk soms echter een efficiënte werkwijze in de weg. Een ‘voorbeeldfunctie’ werd ook niet altijd gevoeld, omdat er geen kiesgerechtigden aanwezig waren. Hierdoor werden maatregelen, zoals het dragen van een mondkapje en 1,5 meter afstand houden, ook door briefstembureauleden niet altijd (continu) toegepast. Factoren die hierop van invloed waren:

- geen waarnemende kiezers aanwezig tijdens vooropenen/tellen (geen controlerend oog of veelvuldige contact-/risicomomenten);
- een klein ‘vast’ gezelschap in een ruime locatie (en onderling afspraken maken);
- een (zeer) rustig afgiftepunt (als er niemand aanwezig mondkapje af, handschoenen uit).

In beleving van de briefstembureauleden lag de focus voor hen voornamelijk op het proces (en veranderingen daarbinnen, in verband met geldigheid briefstemmen) en dit op efficiënte wijze uitvoeren en waren coronamaatregelen hanteren secundair in een omgeving die gepercipieerd werd als veilig.

Aandachtspunten

Een aantal aandachtspunten staat centraal in de beleving van stembureauleden:

- In de **informatie vooraf** (e-learning, handleiding) had ook een vertaalslag naar meer praktische zaken relevant geweest, zoals een schema met hoe de dag eruit ziet, wanneer wat wordt gedaan en wie daar verantwoordelijk voor is.

- Niet iedereen voelt de **voorbeeldfunctie** (in relatie tot coronamaatregelen); dat het gedrag en in het specifiek het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen onder de loep wordt gelegd door kiesgerechtigden wordt vergeten. Daarnaast voelt het voor sommige stembureauleden alsof zij het hanteren van coronamaatregelen voornamelijk doen voor contactmomenten met de grote hoeveelheid kiezers die gedurende de dag komen en niet ook om besmetting onderling te voorkomen. Elkaar onderling aanspreken op het naleven van maatregelen was veelal niet nodig of was geen drempel.

- De **voorzitter** zou een voorbeeldrol moeten innemen naar het team en de geldende regels vanuit de overheid moeten naleven en hierop toezien (ongeacht wat diegene er zelf van vindt). Een briefingsmoment voordat iemand aan het ‘werk’ gaat is hierbij aan te raden.

  Een proces dat op elk bureau gelijk is, is ongetwijfeld het streven. Nu is elk bureau anders en zal het in praktijk nooit exact gelijk verlopen. Toch lijkt er nu veel ruimte te zijn voor eigen interpretatie binnen het kader van de coronamaatregelen.

- Er is een aantal punten waarop de **instructie** en/of middelen duidelijker hadden kunnen zijn:
    - eenduidige gezondheidscheck;
    - eenduidige manier van ID-check en hier ook de kiezer actief op wijzen;
    - eenduidige afhandeling van het potlood;
    - meer duidelijkheid wanneer en welke persoonlijke beschermingsmiddelen wel/niet gedragen dienen te worden (bijvoorbeeld verwarring door wel/niet als je zit, of indien men achter een kuchscherm zit, wat wel/niet de hele dag gedragen dient te worden, hoe vaak persoonlijke beschermingsmiddelen gewisseld dienen te worden).

5. Aanbevelingen

Indien bij aankomende verkiezingen COVID-maatregelen (blijven) gelden en/of procedures tot stemmen in dit kader blijvend zijn, dan raden wij aan om de volgende aanbevelingen te overwegen.

Specifiek voor kiesgerechtigden:

Behouden/positief

- Teneinde ervoor te zorgen dat niemand bevreesd hoeft te zijn om zelf te gaan stemmen, raden wij aan verschillende alternatieven te blijven aanbieden (anders dan de bekende/ vertrouwde volmacht en één verkiezingsdag) .
    - Vervroegd stemmen/stemmen op meerdere dagen te behouden, om spreiding van drukte mogelijk te maken. Niet alleen in coronatijd.
    - Een optie waarbij geen locatie bezocht hoeft te worden om te stemmen, blijven aanbieden. Denk hierbij aan briefstemmen (of digitaal). Niet alleen in coronatijd en eventueel ook voor anderen (kwetsbaren) die hier gebruik van wensen te maken (jonger dan 70 jaar).
    - Naast vervroegd stemmen is ook stemmen in de openlucht (zoals: in een tent/drive through) een gewaardeerd alternatief in coronatijd.

Aanpassen/aandachtspunten

- *Informatievoorziening:*
    - *Stempas*: besef dat informatie bij de stempas beperkt wordt gelezen en op deze manier beperkt bijdraagt aan de informatievoorziening en/of verwachtingen omtrent veiligheid in het stemlokaal.
    - *Campagne*: een campagne op nationaal niveau is in beleving weinig informatief over de situatie op lokaal niveau. Besef daarom dat ook op lokaal niveau informatieverstrekking over de veiligheid in lokale stembureaus wenselijk is of zelfs per locatie (soms is er twijfel over de passendheid van een (kleine) locatie in coronatijd, of was een stemlokaal nieuw en dus onbekend). Dit draagt bij aan de verwachting dat stemmen veilig kan.
- *Vervroegd stemmen*: besef dat er onduidelijkheid bestaat over wie tot ‘kwetsbare doelgroepen’ behoren (direct/indirect) en het daardoor onduidelijk is voor wie vervroegd stemmen mogelijk is. Of overweeg tevens deze optie meer expliciet aan iedereen aan te bieden zodat iedereen kan stemmen op een moment die voor diegene passend (of veiliger) is.

Specifiek voor het stemlokaal:

Behouden/positief

- Doorvoering van coronamaatregelen in het stemlokaal komen het proces van stemmen in beleving ten goede:
    - de **ruime opzet** en **duidelijke routing** zorgen voor overzicht van het proces;
    - een **extra stembureaulid** zorgt voor duidelijkheid van het proces én zorgt voor een hartelijke ontvangst (meerwaarde in het formelere proces in coronatijd);
    - beiden dragen bovendien bij aan een **vlot proces/snelle doorlooptijd** in het stemlokaal.

Aanpassen/aandachtspunten

- *Locatie:* overweeg om stemlokalen waar het lastig is om coronamaatregelen na te leven of die minder passend zijn niet te gebruiken als stembureau. Bijvoorbeeld: locaties waar een in- en uitgang van het stemlokaal hetzelfde is, scholen waar ook lessen gegeven wordt.
    - Overweeg daarnaast locaties voor ‘gelijkgestemden’ of indirecte risicodoelgroepen, zoals voor zorgpersoneel, leraren, etc.
- *Routing:* de routing dient niet alleen in het stemlokaal, maar ook daarbuiten aanwezig te zijn. Zoals looproutes richting de ingang, markeringen om afstand te kunnen houden indien rijvorming ontstaat (ook bij slecht weer) en na de uitgang.
- *Protocollen/instructies:* onduidelijkheid en verschillende manieren van uitvoer zorgen voor onduidelijkheid of potentieel een onveiliger gevoel. Hierbij geldt: hoe minder ‘contactmomenten’, hoe beter. Overweeg eenduidiger beleid rondom:
    - *ID-check:* tonen of overhandigen en de gewenste manier benoemen/zichtbaar maken in het stemlokaal.
    - *Potlood:* overhandigen door stembureaulid en niet zelf pakken uit een bak.
    - *Potlood:* meenemen of inleveren na gebruik voor een efficiënt proces en duidelijkheid.
    - *Reinigen contactoppervlaktes: biedt duidelijkheid over dat er schoon wordt gemaakt (en eventueel met welke frequentie). Communiceer dit bijvoorbeeld aan de hand van een poster in het stemhokje (wordt gezien) of bij de ingang van het stemlokaal (wordt mogelijk niet gezien).*
- *Stembureauleden*: vergroot het besef dat stembureauleden een voorbeeldfunctie hebben en dat het dragen van persoonlijke beschermingsmiddelen conform maatregelen zichtbaar en correct gedaan dient te worden, gedurende de hele dag.

Specifiek voor stembureauleden:

Behouden/positief

- Informatievoorzieningen vooraf waren compleet, ook dat hier een extra hoofdstuk omtrent coronamaatregelen was toegevoegd werd gewaardeerd.
- Een gezondheidscheck, ook al is deze algemeen/*common sense*, draagt bij aan een gevoel van veiligheid. Ook het aanbieden van een coronatest draagt voor een enkeling bij aan de veiligheid.
- De inrichting van het stemlokaal werd als positief ervaren. Dat gezamenlijk (stembureauleden) aan het begin en gedurende de dag aanpassingen konden worden doorgevoerd, is tevens positief ontvangen.
    - Voorzitters kregen vooraf informatie over de inrichting van het stemlokaal en een enkeling mocht hierover meedenken. Dit werd positief ontvangen en wij raden aan dit te behouden.
- Indien onvoldoende (beschermings)middelen aanwezig waren, dan werd dit snel door gemeenten aangevuld.
- Houdt vast aan het extra stembureaulid (mits passend bij de locatie/grootte van het stembureau en dag/rustigere dagen), dit is een positieve aanvullende taak.

Aanpassen/aandachtspunten

- *Informatievoorzieningen vooraf:*
    - *Meer praktijkgericht*: besef dat er nu veel ruimte lijkt te zijn voor eigen interpretatie binnen het kader van de coronamaatregelen.
    - Hoewel de verstrekte informatie volledig was, was dit in beleving te veel een theoretische benadering en in de praktijk onvoldoende te hanteren of niet efficiënt. Overweeg tevens meer praktische handvatten te bieden, zoals alternatieven om te kunnen tellen (in een kleine ruimte), een schoonmaakschema (wanneer en wat), een overzicht met wanneer beschermingsmiddelen gedragen en verwisseld dienen te worden, en wat te doen indien dragen niet optimaal/werkbaar is.
    - *Briefing*: een briefing waarin het proces samen wordt besproken bij aanvang, is niet overal gedaan en wordt gemist. Dit draagt bij aan het top-of-mind maken van het proces en de maatregelen die veelal een maand geleden zijn gelezen/getoetst.
- *Inrichting stemlokaal:* stembureauleden geven aan graag te willen meedenken over of input te willen geven op de inrichting van het stemlokaal, zodat er efficiënt en veilig gewerkt kan worden. Voornamelijk indien het stemlokaal een bekende locatie is en er reeds ervaring is met de desbetreffende stemlocatie.
- *Gezondheidscheck*: de gezondheidscheck werd op verschillende manieren uitgevoerd. Wij raden een eenduidige gezondheidscheck aan (methode van checken).
- *Procedures*:
    - *ID-check*: een meer eenduidige manier van ID-check en hier ook de kiezer actief op wijzen.

- *Potlood*: een meer eenduidige afhandeling van het potlood.
- *Persoonlijke beschermingsmiddelen*: meer duidelijkheid wanneer en welke persoonlijke beschermingsmiddelen wel/niet gedragen dienen te worden (bijvoorbeeld verwarring door wel/niet als je zit, of indien men achter een kuchscherm zit, wat wel/niet de hele dag gedragen dient te worden, hoe vaak persoonlijke beschermingsmiddelen gewisseld dienen te worden).

- *Schoonmaken*: besef dat concrete handvatten voor het hanteren van maatregelen soms wordt gemist. Bijvoorbeeld: een rooster voor het schoonmaken, wat schoongemaakt dient te worden (van contactoppervlaktes tot het desinfectiepompje en deurklinken), wanneer en door wie. Benoem eveneens op een zichtbare plek of in het stemhokje dat het stembureau met regelmaat wordt gereinigd.
- *Dragen persoonlijke beschermingsmiddelen*: stembureauleden zijn zich niet altijd even bewust van hun voorbeeldfunctie, alsook de plicht de gehele dag persoonlijke beschermingsmiddelen te dragen (in ieder geval een mondneuskapje).
    - Bied stembureauleden hierover duidelijkheid tijdens een gezamenlijk briefingsmoment en een overzichtsschema (of poster met belangrijkste maatregelen) met daarin wanneer en welke beschermingsmiddelen wel/niet gedragen dienen te worden.
    - Besef dat de zichtbaarheid van handschoenen bijdraagt aan de veiligheidsbeleving (van kiesgerechtigden) en voorbeeldfunctie. Hierbij zijn gekleurde handschoenen meer opvallend.
- *Rol voorzitter*: hoewel het gebruik van persoonlijke beschermingsmaatregelen een plicht is en verantwoordelijkheid van ieder stembureaulid, dient de voorzitter hier ook een duidelijkere positie in aan te nemen. Te beginnen met het benoemen van de maatregelen en het belang hieromtrent tijdens een briefing, alsook het controleren en blijven benoemen tijdens de dag (afdoen/vergeten lijkt een automatisme en benoemen is een belangrijke reminder). Dit kan naast/anders dan de voorzitter ook een ander persoon zijn die deze taak op zich neemt.
- *Tellen van de stemmen*:
    - Besef dat dit een moment is waarbij de werkzaamheden in beleving centraal staan (en dit zo goed en efficiënt als mogelijk doen) en coronamaatregelen secundair worden voor sommigen; het dragen van mondkapjes en handschoenen wordt daarom niet altijd gedaan.
    - Voor een deel van de doelgroep is er onduidelijkheid over wanneer een mondkapje en/of handschoenen tijdens het tellen wel/niet gedragen dienen te worden.
- *Blijven naleven van/attenderen op maatregelen*: hoewel de coronamaatregelen in beleving logisch zijn en ‘het nieuwe normaal’, is het toepassen van de coronamaatregelen gedurende de *gehele dag* geen automatisme. Herinner stembureauleden hieraan gedurende de dag. Bijvoorbeeld: aan de hand van een overzichtsposter met de belangrijkste punten voor stembureauleden, een aangewezen persoon (voorzitter/ander stembureaulid) en een briefingsmoment.

Specifiek voor briefstemmen:

Behouden/positief

- *Alternatief op fysiek stemmen*: een alternatief op het bezoek aan een fysiek stemlokaal wordt positief ontvangen. In coronatijd, maar ook zonder. Hierbij wel de kanttekening dat de procedure van briefstemmen – indien dit worden behouden – geoptimaliseerd dient te worden.
- *Inlevermogelijkheden*: behoud, indien briefstemmen relevant is, twee inlevermogelijkheden (post en afgiftepunt) van de briefstem. Besef hierbij echter wel dat dit door de twee verschillende inlevermomenten die hiermee gepaard gaan voor een enkeling voor verwarring kan zorgen. Voornamelijk indien alleen een van de twee datums onthouden wordt.

Aanpassen/aandachtspunten

- Stemmen is in beleving niet ingewikkeld (ook briefstemmen in verwachting dus niet) en daarom wordt door een deel van de briefstemmers zonder te lezen en intuïtief gehandeld. Ter bevordering van het proces raden wij aan:
    - *Intuïtief handelen en visueel handelingsperspectief bieden*: overweeg een meer intuïtief proces en duidelijker handelingsperspectief. Bijvoorbeeld door gebruik van kleur van/op de (verschillende) enveloppen en het bijbehorend document.
    - *Compleetheid briefstembescheiden*: overweeg de stempluspas en het stembiljet (met briefstembescheiden) in een andere volgorde te verzenden (of bij voorkeur gelijktijdig). Briefstemmen wordt gedaan met de middelen die op dat moment voorhanden zijn. Bijvoorbeeld bij ontvangst van het stembiljet en briefstembescheiden en dan wordt de eerder ontvangen stempluspas over het hoofd gezien door diegene (en de instructie wordt niet gelezen).
    - *Bevorderen lezen instructies*: benadruk het belang van het lezen van de instructie en maak deze nog aantrekkelijker tot lezen of bekijken (nog korter, geen hele pagina, visueel).
    - *Instructies via andere kanalen*: overweeg tevens een (nog meer) brede inzet van media om de procedure van het briefstemmen over het voetlicht te krijgen.
    - *Checklist*: benadruk op de retourenvelop ter controle nogmaals waarmee de envelop (tenminste) gevuld dient te zijn.
- Besef daarnaast dat de grootte van het stembiljet en daarmee de dikte van de ontvangen envelop met briefstembescheiden voor een deel van de briefstemdoelgroep als afschrikwekkend (veel werk, veel ruimte nodig) en onhandig (opvouwen, in envelop krijgen) zijn ervaren.

Bijlage 1 - Onderzoeksverantwoording

Methode en procedure

Het kwalitatieve onderzoek is uitgevoerd aan de hand van focusgroepen en individuele interviews:

Interviews met kiesgerechtigden (n=60 in totaal), uitgevoerd op 18 tot en met 24 maart 2021:

- Zes focusgroepen met kiesgerechtigden die gestemd hebben in een stemlokaal, waarvan:
  - 3 focusgroepen met kiezers tussen de 18- 50 jaar (n=6+1 reserve per groep);
  - 3 focusgroepen met kiezers 50+ (n=6+1 reserve per groep).
- Veertien individuele interviews kiesgerechtigden die hebben gestemd via briefstemmen.
- Tien individuele interviews met kiesgerechtigden die niet hebben gestemd (vanwege COVID-19).

Interviews met stembureauleden (n=50 in totaal), uitgevoerd op 26, 27 maart en 6 april 2021:

- Twee focusgroepen met voorzitters van een stembureau.
- Eén focusgroep met stembureauleden van een briefstembureau.
- Zeven focusgroepen met stembureuleden in een stemlokaal.

Alle focusgroepen zijn online uitgevoerd via videobellen (Microsoft Teams). De individuele interviews zijn uitgevoerd via videobellen of telefonisch.
Betrokkenen van BZK hebben meegekeken met het onderzoek.

Respondenten

In totaal zijn geworven (specifiek):

- n=36 kiesgerechtigden die gestemd hebben in een stemlokaal, waarvan:
  - n=18 tussen de 18- 50 jaar;
  - n=18 van 50+ jaar;
  - n= 6 opleidingsniveau laag;
  - n=14 opleidingsniveau midden;
  - n=16 opleidingsniveau hoog;
  - landelijke spreiding op woonplaats.

- n=14 kiesgerechtigden die hebben gestemd via briefstemmen, waarvan:
  - n=7 in de leeftijd 70-79 jaar;
  - n=7 in de leeftijd 80-96 jaar;
  - n=4 opleidingsniveau laag;
  - n=6 opleidingsniveau midden;
  - n=4 opleidingsniveau hoog;
  - landelijke spreiding op woonplaats.

- n=10 kiesgerechtigden die niet hebben gestemd (vanwege COVID-19), waarvan:
    - n=4 in de leeftijd 18-35 jaar;
    - n=3 in de leeftijd 36-49 jaar;
    - n=3 in de leeftijd 50+ jaar;
    - n=2 opleidingsniveau laag;
    - n=4 opleidingsniveau midden;
    - n=4 opleidingsniveau hoog;
    - landelijke spreiding op woonplaats.

- n=50 stembureauleden, waarvan:
    - n=8 voorzitters (2 focusgroepen);
    - n=5 briefstembureauleden (1 focusgroep), die zowel aanwezig waren bij het vooropenen als tellen;
    - n=37 stembureauleden (7 focusgroepen);
    - spreiding op 19 gemeentes (met daarbinnen verschillende locaties);
    - spreiding op aantal jaren actief stembureaulid.

Wervingscriteria kiesgerechtigden

*Voor alle **kiesgerechtigden** geldt:*

- zijn 18+ en kiesgerechtigd;
- zijn geen stembureaulid (geweest);
- streven naar een spreiding op: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, woonplaats en regio (landelijk).

*Specifiek voor de **kiesgerechtigden die hebben gestemd in een stemlokaal**:*

- allen hebben zelf hun stem uitgebracht in een stembureau (dus geen volmacht of stemmen per brief);
- streven naar een spreiding op: dag van stemmen (15,16 of 17 maart).

*Specifiek voor de **kiesgerechtigden die per brief hebben gestemd**:*

- allen hebben zelf hun stem uitgebracht via briefstemmen;
- allen zijn 70+;
- streven naar een spreiding op: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, woonplaats en regio (landelijk).

*Specifiek voor de **kiesgerechtigden die niet hebben gestemd:***

- allen hebben geen stem uitgebracht tijdens de TK-verkiezing;
- allen hebben gestemd tijdens voorgaande verkiezingen (indien relevant i.v.m. leeftijd);
- de reden van het niet-stemmen is corona-gerelateerd;
- hebben ook niet via volmacht of briefstem gestemd.

De kiesgerechtigden die hebben deelgenomen aan dit onderzoek, zijn geworven door een in marktonderzoek gespecialiseerd selectiebureau onder verantwoordelijkheid van MARE. Voor deelname hebben zij een passende (financiële) vergoeding ontvangen.

Wervingscriteria stembureauleden
*Voor alle **stembureauleden** geldt:*

- zijn stembureaulid geweest tijdens de TK-verkiezing;
- streven naar een spreiding op: gemeenten (landelijke spreiding) en locaties, aantal jaren actief stembureaulid.

Een deel van de stembureauleden zijn geworven door BZK en uitgenodigd voor deelname door MARE. Voor deelname hebben zij geen (financiële) vergoeding ontvangen. Daarnaast zijn ook een aantal stembureauleden geworven door een in marktonderzoek gespecialiseerd selectiebureau onder verantwoordelijkheid van MARE. Voor deelname aan de focusgroepen hebben zij wel een passende (financiële) vergoeding ontvangen.

Transformatorweg 74 • 1014 AK Amsterdam
t +31 (0)20-6705020
www.mare.amsterdam
www.anticipate.amsterdam